



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Procedurele waarborgen in materiële EVRM-rechten

Jong, T. de; Jong T. de

Citation

Jong, T. de. (2017, September 13). *Procedurele waarborgen in materiële EVRM-rechten*. *Meijers-reeks*. Wolters Kluwer. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/52962>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/52962>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/52962> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jong, T. de

Title: Procedurele waarborgen in materiële EVRM-rechten

Issue Date: 2017-09-13

1 | Inleiding

1.1 ACHTERGROND EN AANLEIDING VAN HET ONDERZOEK

De invloed van de jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (hierna: EHRM of Hof) op de rechtspraktijk van de Verdragstaten is aanzienlijk.¹ In principe zijn de uitspraken van dit Hof alleen bindend voor de Staat die partij is in een geschil.² Toch blijven de consequenties van de EHRM-uitspraken over vermeende schendingen van een of meer bepalingen uit het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (hierna: EVRM, Verdrag of Conventie) niet te allen tijde beperkt tot de Staat die wordt veroordeeld voor een schending van het EVRM. Gezegd zou kunnen worden dat de uitspraken als *res interpretata* kunnen worden aangemerkt.³ De uitspraken van het EHRM bevatten algemene interpretaties van het EVRM en het bestuderen van de EHRM-rechtspraak loont zowel wanneer een Staat of klager partij is in het geschil als wanneer dat niet het geval is.⁴

In het EVRM vinden we typisch procedurele rechten, zoals het recht op een eerlijk proces neergelegd in artikel 6 EVRM⁵ en het recht op een effectief rechtsmiddel in artikel 13 van het Verdrag. Daarnaast zijn in het EVRM diverse materiële rechten gecodificeerd, zoals het recht op leven in artikel 2 EVRM en het recht op privé- en familielevens in artikel 8 EVRM. Hoewel deze bepalingen naar hun aard materieel zijn, volgt uit de jurisprudentie van het Hof in Straats-

1 Over (onder meer) deze invloed verschenen recent onder meer de dissertaties van Somers over aansprakelijkheidsrecht en mensenrechten (Somers 2016); van Sanderink over het EVRM en het materiële omgevingsrecht (Sanderink 2015a) en van Emaus over handhaving van het EVRM via het aansprakelijkheidsrecht (Emaus 2013). Zie ook in algemene zin over de invloed van het EVRM onder andere: Gerards & Sieburgh 2013 over de invloed van fundamentele rechten op het materiële recht; Barkhuysen & Van Emmerik 2017 over Europese grondrechten en het Nederlandse bestuursrecht.

2 Artikel 46 EVRM.

3 Gerards & Fleuren 2014, p. 350-352; Bodnar 2014.

4 Gerards 2011a, p. 29-30. Vgl. ook: EHRM 7 februari 2013, zaaknr. 16574/08, par. 74-74 (Grote Kamer) (*Fabris t. Frankrijk*).

5 Overigens is ook in de jurisprudentie van het EHRM onder artikel 6 EVRM het recht op toegang tot de rechter ingelezen in artikel 6 EVRM (EHRM 21 februari 1975, *NJ* 1975, 462, m.nt. E.A. Alkema (Grote Kamer) (*Golder t. Verenigd Koninkrijk*). Hoewel dit recht dus niet met zoveel woorden is te lezen in de tekst van het artikel, is de toegang tot de rechter inmiddels wel een vast onderdeel van artikel 6 EVRM. Zie meer uitgebreid over artikel 6 EVRM hoofdstuk 2.

burg dat ook bij dit type rechten procedurele verplichtingen voor de Staten kunnen gelden. Met andere woorden: in de tekst van artikel 2 EVRM lezen we niets over procedurele verplichtingen, terwijl in de jurisprudentie een scala aan procedurele eisen tot stand is gekomen met verplichtingen voor de nationale autoriteiten.⁶

De ‘proceduralisering’ van materiële EVRM-rechten speelt een steeds grotere rol in de EHRM-jurisprudentie. Zo lijkt er een verband te bestaan tussen de afname van het aantal *fact-finding missions* van het Hof onder de artikelen 2 en 3 EVRM en de toename van het aantal veroordelingen gebaseerd op schendingen van de procedurele onderzoeksplicht onder deze artikelen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat het aannemen van een procedurele schending van de onderzoeksplicht het Hof tijd en geld bespaart.⁷ Daarnaast weerhoudt de ruime *margin of appreciation* het Hof er niet van om onder geschillen over de artikelen 8 EVRM en 1 EP EVRM procedurele positieve verplichtingen voor de Staat te formuleren. Een ruime beoordelingsruimte in ethisch gevoelige kwesties, belet het Hof niet om de nationale gang van zaken te toetsen op de aanwezigheid en naleving van procedurele eisen als het horen en informeren van de betrokkenen.⁸ Met het inlezen van procedurele verplichtingen in naar hun aard materiële EVRM-bepalingen neemt het aantal verplichtingen voor de nationale autoriteiten toe. De procedurele verplichtingen waaraan de Staat dient te voldoen, beperken zich dus niet langer tot de formele eisen van de artikelen 6 en 13 EVRM. Ze strekken zich ook uit tot de extra procedurele eisen als onderdeel van materiële mensenrechten.

De procedurele verplichtingen die het Hof heeft geformuleerd onder de materiële EVRM-artikelen maken onderdeel uit van de positieve verplichtingen in de EHRM-rechtspraak.⁹ Positieve verplichtingen verlangen een actief optreden van de Staat. Dit in tegenstelling tot de (negatieve) onthoudingsverplichtingen, die de Staat verbieden zich te mengen in de EVRM-rechten van ‘een ieder die ressorteert onder zijn rechtsmacht’.¹⁰ Binnen de positieve verplichtingen is een onderscheid te maken tussen materiële positieve verplichtingen en procedurele positieve verplichtingen.¹¹

6 Zie hoofdstuk 4.

7 Zie hoofdstuk 4 en hoofdstuk 10.

8 Zie in het bijzonder hoofdstuk 6 en 7.

9 Voor het eerst werd een positieve verplichting ingelezen in de *Belgische Taalzaak* uit 1968. Het ging om een positieve verplichting van artikel 2 EP: het recht op onderwijs (EHRM 23 juli 1968, zaaknr. 1677/62, par. 3 (*Belgische Taalzaak*)). Zie ook: Van der Velde 2009, p. 2; Akandji-Kombe 2007, p. 7. Zie over de procedurele positieve verplichtingen verder: Brems 2013 en Christoffersen 2009. Zie ook de handeseditie van de Gentse dissertatie van Laurens Lavrysen en de verwijzing naar deze auteurs: Lavrysen 2016, p. 57-61.

10 Artikel 1 EVRM.

11 Zie o.m. Gerards 2011a, p. 239 e.v. Zie ook Gerards 2017 voor een algemeen overzicht van procedurele verplichtingen.

De materiële positieve verplichtingen kunnen sterk uiteenlopen, nu de inhoud ervan afhankelijk is van de specifieke omstandigheden van het geval.¹² In de zaak *Kayak*¹³ oordeelde het Hof bijvoorbeeld dat voor schoolautoriteiten onder artikel 2 EVRM de materiële verplichting geldt om toezicht te houden bij de schoolgebouwen. Zo kunnen de leerlingen beschermd worden tegen geweld afkomstig van jeugdbendes. Daarom had de school ervoor moeten zorgen dat er tralies en politietoezicht kwamen.¹⁴ De materiële positieve verplichting kan onder omstandigheden dus ook meer faciliterend (tralies/politietoezicht) van aard zijn. Verder werd in *Kolyadenko*¹⁵ bepaald dat onder artikel 2 EVRM op de Staat de preventieve materiële positieve verplichting rust om te voorzien in een waarschuwingssysteem bij overstromingen. Het Hof formuleerde verder onder artikel 8 EVRM onder andere de materiële positieve (faciliterende) verplichting voor de Staat om gedetineerden in de gelegenheid te stellen om zich voort te planten.¹⁶ Onder dit artikel dienen tot slot bepaalde gedragingen voorafgaand strafrechtelijk te worden gesanctioneerd.¹⁷

De procedurele positieve verplichtingen zijn minder gevarieerd, nu deze eisen meer zien op de zorgvuldigheid van de procedure.¹⁸ Het gaat er dan om dat betrokkenen worden gehoord en geïnformeerd over te nemen besluiten en dat de besluitvorming tijdig plaatsvindt.¹⁹ Deze procedurele zorgvuldigheidseisen zijn meer algemeen van toepassing op allerhande geschillen. Anders is dit voor de materiële positieve verplichtingen die zijn geformuleerd op grond van de feiten van de betreffende zaak. De toepassing van de procedurele positieve verplichtingen blijft wel sterk zaaksgebonden. Zo is de wijze waarop het Hof toetst of de betrokkene voldoende is gehoord in de nationale procedure afhankelijk van de omstandigheden van het geval. Het Straatsburgse Hof lijkt in het bijzonder waarde te hechten aan de naleving van procedurele zorgvuldigheidseisen naarmate de gevolgen voor het individu ernstig(er) zijn.²⁰ Illustratief in dit verband is de procedurele verplichting die op de nationale autoriteiten rust om een grondig onderzoek te doen naar het betoog van de asielzoeker dat hij bij uitzetting naar het land van herkomst een reëel risico

12 Gerards 2011a, p. 239.

13 EHRM 10 juli 2012, NJ 2013, 551, m.nt. S.D. Lindenbergh (*Kayak t. Turkije*).

14 De Staat schoot hierin tekort: schending 2 EVRM. EHRM 10 juli 2012, NJ 2013, 551, m.nt. S.D. Lindenbergh (*Kayak t. Turkije*). Zie eerder: EHRM 28 oktober 1998, NJ 2000, 134, m.nt. E.A. Alkema, par. 121 (Grote Kamer) (*Osman t. Verenigd Koninkrijk*).

15 EHRM 28 februari 2012, AB 2012, 314, m.nt. T. Barkhuysen & M.L. van Emmerik, EHRC 2012, 105, m.nt. D.G.J. Sanderink (*Kolyadenko e.a. t. Rusland*), en zie ook hoofdstuk 2.

16 Dit voorbeeld noemt Gerards: Gerards 2011a, p. 239.

17 Grabenwarter 2014, p. 219 e.v. en zie ook hoofdstuk 6.

18 Gerards 2011a, p. 240.

19 Zie hoofdstuk 4 tot en met 7.

20 Zie in dit kader met name de hoofdstukken 5 en 6.

loopt op een met artikel 3 EVRM strijdige behandeling, met onomkeerbare (eventuele) schade.²¹

Tot slot kan ter illustratie van het verschil in type verplichtingen nog worden gewezen op de ontvankelijkheidsbeslissing in de zaak *Bône*²² waarin beide soorten verplichtingen aan de orde komen. In casu is een veertienjarige jongen komen te overlijden doordat hij aan de verkeerde kant van de trein is uitgestapt en daarbij door een passerende trein is overreden. De ouders van de jongen klagen vervolgens in Straatsburg onder meer over het feit dat de Franse autoriteiten tekort zijn geschoten in hun verplichtingen onder artikel 2 EVRM. De treindeuren bleven in casu niet automatisch vergrendeld. Daarnaast zijn de verantwoordelijken in de nationale procedure niet strafrechtelijk verantwoordelijk gehouden voor het dodelijke ongeval. De positieve verplichting om preventieve veiligheidsmaatregelen voor personen – in dit geval treinreizigers – te nemen is een *materiële* positieve verplichting. Deze plicht ziet op het plaatsen van een waarschuwingsbord op de treindeur met informatie aan welke zijde de deuren openen. De algemeen geldende plicht om na dit dodelijke incident een effectief officieel onderzoek te starten naar de precieze toedracht (en identificatie en eventuele strafrechtelijke vervolging) is te kwalificeren als een *procedurele* positieve verplichting.²³ Het Hof heeft onder deze procedurele positieve onderzoeksverplichting diverse procedurele eisen geformuleerd. Daaronder valt ook de verplichting dat het onderzoek onafhankelijk dient plaats te vinden, voortvarend moet starten, niet onredelijk lang mag duren en dat de betrokkenen (vaak nabestaanden) in voldoende mate bij (de voortgang van) het onderzoek moeten worden betrokken.

Naast deze procedurele positieve verplichtingen, volgen uit de toetsingswijze van het Hof zelf in sommige gevallen ook indirecte procedurele verplichtingen voor de Staten. Anders dan de eerste categorie verplichtingen, leveren de indirecte procedurele implicaties minder harde vereisten op. Het Hof verlangt namelijk geen expliciete naleving van deze implicaties, maar wanneer de Straatsburgse en nationale beoordelingspraktijk te zeer uiteenlopen kan dit toch problemen opleveren. Een sprekend voorbeeld in dit verband biedt de Nederlandse zaak *Salah Sheekh*.²⁴ In deze *refoulement*-zaak beriep klager zich op artikel 3 EVRM om een uitzetting naar het land van herkomst te voorkomen. Het Straatsburgse Hof beoordeelde de feiten en omstandigheden *ex nunc*.

21 Zie bijvoorbeeld: EHRM 11 juli 2000, *JV* 2000, 240, m.nt. BV, par. 50 (*Jabari t. Turkije*), en zie uitgebreid hoofdstuk 5.

22 EHRM 1 maart 2005, *AB* 2006, 274, m.nt. T. Barkhuysen & M.L. van Emmerik (*Bône t. Frankrijk*).

23 Het EHRM verklaart de klacht overigens kennelijk ongegrond nu klager zelf onvoorzichtig is geweest om toch de treindeur te openen, hoewel vrienden in de trein hem waarschuwden en op de treindeur een waarschuwingsbord was geplaatst. Ook de klacht omtrent het tekortschietende onderzoek verklaart het Hof kennelijk ongegrond.

24 EHRM 11 januari 2007, *AB* 2007, 76, m.nt. BPV (*Salah Sheekh t. Nederland*).

Daarnaast betrok het Hof ook meerdere bronnen in zijn oordeel. De beoordeling van het Hof week hiermee af van de nationale beoordeling. Deze uiteenlopende toetsing resulteerde in een veroordeling van Nederland onder artikel 3 EVRM. Bovendien toont deze uitspraak aan dat deze schending in de nationale procedure niet zichtbaar was geworden.²⁵ Uit deze uitspraak, en ook uit latere uitspraken,²⁶ volgen de indirecte procedurele verplichtingen voor de nationale rechters om net als de Straatsburgse rechters *ex nunc* te toetsen en meer bronnen in het nationale oordeel te betrekken.

Wanneer Staten op de hoogte zijn van de toetsingswijze van het Hof, kunnen zij hier op nationaal niveau al op anticiperen. Op die manier kunnen potentiële schendingen worden voorkomen. Bovendien kan zo de door Straatsburg en op nationaal niveau geboden (rechts)bescherming meer op een lijn worden gebracht.

De hiervoor beschreven tendensen vormen de aanleiding voor dit onderzoek. Hierbij gaat het om het aannemen van procedurele waarborgen onder materiële EVRM-rechten in de rechtspraak van het EHRM. Daarnaast gaat het om de indirecte procedurele implicaties die volgen uit de toetsingswijze van het Hof. Hoewel deze tendensen in de rechtswetenschappelijke literatuur zijn opgemerkt,²⁷ ontbreekt tot op heden een meeromvattende studie waarin deze tendensen worden beschreven en geanalyseerd. Dit maakt deze studie ook voor het wetenschappelijke debat relevant. Verder is het niet alleen interessant en nuttig om deze ontwikkelingen in kaart te brengen ten behoeve van de discussie over de betekenis van het EVRM en de rol van het EHRM. Voor de nationale autoriteiten is het bovendien van belang om op de hoogte te zijn en te blijven van de extra procedurele verplichtingen waaraan in het kader van de bescherming van materiële EVRM-rechten op nationaal niveau moet worden voldaan. Het is tenslotte van belang dat schendingen en procedures voor het EHRM hierover zoveel mogelijk worden voorkomen. Gedegen en actuele kennis over deze tendensen is daarom onontbeerlijk. Voor de (gemachtigde van de) persoon in wiens recht een inmenging plaatsvindt, of waarvan juist wordt nagelaten zijn recht te beschermen, is het ook zeer waardevol om te weten welke procedurele waarborgen onderdeel zijn van het betreffende materiële EVRM-recht. Deze procedurele waarborgen verruimen immers potentieel de (rechts)bescherming van het individu. Het is dus zowel van praktisch nut om op de hoogte te zijn van de procedurele waarborgen als onderdeel van de materiële EVRM-bepalingen en de indirecte procedurele implicaties als vanuit de idee van (optimale) effectieve rechtsbescherming.

25 Zie ook hoofdstuk 5 en 11.

26 Zie deel II van deze studie.

27 Vgl. o.m. de diverse handboeken over het EVRM, de literatuur genoemd supra noot 1 van dit hoofdstuk en de dissertatie van Baldinger (Baldinger 2013) over de toetsingspraktijk van het EHRM in asielzaken. Vgl. ook de bijdragen van Brems & Lavrysen uit 2015 en 2013.

1.2 DOEL VAN HET ONDERZOEK EN ONDERZOEKSVRAGEN

Het doel van dit onderzoek is allereerst het in kaart brengen van de procedurele waarborgen die het EHRM heeft ingelezen in de vier volgende materiële EVRM-bepalingen.²⁸ In de eerste plaats gaat het om de procedurele waarborgen als onderdeel van het recht op leven (artikel 2 EVRM). In de tweede plaats zullen de procedurele eisen worden geschetst die het Hof in het kader van het folterverbod heeft ontwikkeld (artikel 3 EVRM). Deze twee absolute rechten mogen niet worden beperkt. In de derde en vierde plaats volgen de ‘proceduralisering’ van respectievelijk het relatieve recht op de bescherming van het privé- en familieleven (artikel 8 EVRM) en het relatieve recht op bescherming van eigendom (artikel 1 EP). In tegenstelling tot de absolute rechten als het recht op leven en het folterverbod (artikelen 2 en 3 EVRM), mogen deze relatieve rechten onder omstandigheden wel worden beperkt, en dient daarbij de proportionaliteit van de inmenging te worden bewaakt.²⁹

Bij het in kaart brengen van de in de vorige paragraaf beschreven tendensen onder voormelde artikelen, zal onder meer worden gekeken of er verschil bestaat tussen de procedurele waarborgen als onderdeel van een absoluut (materieel) recht of een relatief (materieel) recht. Het is tenslotte denkbaar dat onder een absoluut recht dat niet beperkt mag worden het EHRM meer procedurele verplichtingen stelt aan het handelen van de nationale actoren dan onder een relatief recht dat (onder voorwaarden) wel beperkt mag worden. Bovendien komt de vraag aan bod of de procedurele waarborgen vooral voorafgaand aan de inmenging of juist achteraf verplichtingen met zich brengen. Verder wordt, hoewel het EHRM nalaat een specifieke nationale actor aan te wijzen die met de procedurele plicht is belast, toch gekeken of de EHRM-jurisprudentie hiervoor aanknopingspunten biedt. De fase *voorafgaand* aan de rechterlijke fase en de rechterlijke fase zelf dienen als vertrekpunt. Wanneer verlangt het EHRM actief optreden van de Staat? En impliceert dit dan dat in sommige gevallen met name het bestuur aan zet is? Of is in andere gevallen alleen de rechter verplicht om de procedurele eisen na te leven? Door deze vragen te beantwoorden kan duidelijkheid worden gecreëerd ten aanzien van de wirwar aan procedurele verplichtingen die door het EHRM zijn erkend. Door deze vervolgens te categoriseren wordt het duidelijker voor de Staat aan welke eisen in welke gevallen moet worden voldaan. Bovendien kan (de gemachtigde van) het individu zo meer inzicht verkrijgen in zijn fundamentele procedurele rechten.

Naast het eerste doel van dit onderzoek om de procedurele waarborgen als onderdeel van de materiële EVRM-bepalingen uiteen te zetten (deel I), zal

28 In de EHRM-jurisprudentie lijken de procedurele waarborgen het meest aanwezig onder deze vier artikelen. Dit verklaart mede de keuze voor deze vier EVRM-rechten.

29 Zie voor de voorwaarden waaronder 8 EVRM en 1 EP EVRM beperkt mogen worden: hoofdstukken 6 en 7.

in de tweede plaats ook de toetsingspraktijk van het EHRM zelf³⁰ worden bestudeerd onder de hiervoor genoemde vier materiële artikelen (deel II). Deze toetsingspraktijk ziet op de feitenvaststelling door het EHRM en de omgang met het bewijs en de bewijsregels. Bezien wordt of uit deze praktijk van het Hof indirecte implicaties voor de Verdragsstaten volgen. Het gaat dus in dit tweede deel om de vraag naar de mogelijke toegevoegde waarde van de indirecte procedurele implicaties ten opzichte van de eisen van de artikelen 6 en 13 EVRM. Met andere woorden: stelt het EHRM onder de materiële EVRM-rechten indirect via zijn eigen toetsingswijze andersoortige eisen aan de nationale rechter en het bestuur dan de eisen die reeds voor hen gelden op grond van de artikelen 6 en 13 EVRM? De implicaties die voortkomen uit de toetsingspraktijk van het EHRM zelf zijn weliswaar indirecter van aard, maar kunnen niettemin van invloed zijn op de nationale praktijk. Immers: een te zeer uiteenlopende toets op Straatsburgs en nationaal niveau onder dezelfde EVRM-rechten kan tot een toestroom van klachten leiden in Straatsburg.³¹ Door ook de toetsingswijze van het Hof zelf te onderzoeken, kan een compleet beeld worden gegeven van de directe en indirecte procedurele implicaties voortvloeiend uit de EHRM-jurisprudentie.

Het voorgaande heeft geresulteerd in de volgende onderzoeksvragen:

1. *Welke procedurele waarborgen heeft het EHRM ingelezen in de artikelen 2, 3 en 8 EVRM en artikel 1 EP EVRM?*
2. *Welke indirecte procedurele implicaties volgen uit de toetsingswijze van het Hof zelf onder de artikelen 2, 3 en 8 EVRM en artikel 1 EP EVRM?*
3. *Wat is de mogelijke toegevoegde waarde van deze procedurele waarborgen en implicaties ten opzichte van de procedurele eisen van artikel 6 en 13 EVRM?*

De beantwoording van de eerste vraag en de derde vraag staat centraal in deel I. In deel II volgt de beantwoording van de vragen twee en (wederom) drie. In deel III, de afronding, volgt de samenvattende slotbeschouwing. In dit laatste hoofdstuk worden alle drie de onderzoeksvragen beantwoord. Aan het begrip *toegevoegde waarde* is een geobjectiveerde betekenis gegeven. Dit betekent dat dus niet zozeer antwoord wordt gegeven op de normatieve vraag of het wenselijk is dat de materiële EVRM-rechten ook een procedurele betekenis krijgen. Het gaat bij de toegevoegde waarde om de nieuwe aspecten van de procedurele waarborgen ten opzichte van de al bestaande procedurele eisen onder de artikelen 6 en 13 EVRM. Met andere woorden, voorzien de artikelen 6 en 13 EVRM al in deze waarborgen, of staan de procedurele eisen op zichzelf?

30 Zie in dit verband ook bundel *Procedural review in European fundamental right cases*, onder redactie van Janneke Gerards en Eva Brems (2017).

31 Zie in dit verband de oratie van Barkhuysen over eenheid en coherentie van rechtsbescherming in de veellagige rechtsorde (Barkhuysen 2006).

Daarnaast komt de vraag aan de orde of de procedurele eisen onder de materiële EVRM-rechten toch van toegevoegde waarde kunnen zijn wanneer deze waarborgen ook reeds onder artikel 6 en/of 13 EVRM gelden.

1.3 ONDERZOEKSMETHODE, AFBAKENING EN DEFINITIEBEPALING

Het vertrekpunt voor deze studie wordt gevormd door literatuuronderzoek. Om een beeld te krijgen van de procedurele eisen die het Hof heeft ingelezen in de hiervoor genoemde EVRM-rechten zijn om te beginnen diverse EVRM-handboeken en -commentaren geraadpleegd.³² De in deze handboeken en commentaren genoemde rechtspraak vormde tevens de basis voor het daarna gestarte jurisprudentieonderzoek en de daar genoemde *landmark cases* dienden als uitgangspunt. Deze zaken zijn vervolgens aangevuld met recentere EHRM-uitspraken waarin het eerdere standpunt werd bevestigd, teruggedraaid of genuanceerd door Straatsburg. Hierbij is in beginsel de rechtspraak over een periode van zes jaar (van begin 2011 tot en met eind 2016) meegenomen, tenzij het ging om *landmark cases* of anderszins belangrijke zaken van eerdere datum. Via de zoekmachine van het EHRM heeft een verdiepend jurisprudentieonderzoek plaatsgevonden.³³ Bovendien zijn de voor dit onderzoek relevante annotaties³⁴ bij EHRM-uitspraken bestudeerd. Tot slot zijn de artikelen in tijdschriften met als onderwerp de ‘proceduralisering’ van materiële EVRM-rechten bestudeerd.

In het kader van deel II van dit onderzoek is naast literatuur- en jurisprudentieonderzoek ook met diverse mensen (waaronder (voormalig) rechters) gesproken die werkzaam zijn (geweest) bij het EHRM of op een andere manier te maken hebben (gehad) met de werkzaamheden van het Straatsburgse Hof.³⁵

32 O.m. Schabas 2015; Grabenwarter 2014; Harris e.a. 2014; White & Ovey 2014; Van Dijk e.a. 2006; Vande Lanotte & Haecck 2004; Sdu commentaar EVRM (online raadpleegbaar) en daarnaast relevante artikelen en blogs (waaronder Strasbourg Observers).

33 Te raadplegen via de website van het EHRM: www.echr.coe.int. Het Hof maakt gebruik van de HUDOC zoek machine. Voor de standaard 2 en 3-EVRM zaken (niet zijnde asielzaken) is op de volgende (combinatie van) termen gezocht: ‘procedural’, ‘positive’, ‘obligation’, ‘safeguard(s)’, ‘effective’, ‘adversarial’, ‘independent’, ‘reasonable time’, ‘participation’, ‘equality of arms’, ‘investigation’, ‘motivation’, ‘independent’, ‘adequate’. Vertrekpunt voor deze termen vormden de in artikel 6 en 13 EVRM (-jurisprudentie) genoemde termen, aangevuld met zoektermen ontleend aan de handboeken. Voor artikel 3 EVRM (asielzaken) en 8 EVRM en 1 EP EVRM-zaken is vanwege de enorme *scope* (vooral artikel 8 EVRM) aangesloten bij de rechtspraak in de handboeken, aangevuld met nadien in juridische tijdschriften gepubliceerde uitspraken. Waaronder: *AB*, *EHRC*, *JV*, *NJ*, *RvdW*. Totaal zijn 540 uitspraken bestudeerd en/of gescand. Waarbij voor het scannen geldt dat slechts is gekeken naar de *general principles* zonder uitgebreid de concrete toepassing op de feiten te bestuderen.

34 Zoals verschenen in: *AB*, *EHRC*, *JV*, *NJ*.

35 Zie onder vragenlijst interviews en respondenten.

Deze gesprekken dienden ter illustratie en beogen dus geenszins een alomvattend beeld te schetsen van de toetsingswijze van het Hof.

Voor wat betreft de afbakening van het onderzoek geldt het volgende. Voor dit onderzoek is gekozen voor een bestuursrechtelijke focus. De EHRM-jurisprudentie is daarom bestudeerd door een bestuursrecht-bril. Dit betekent dat met name is gekeken naar de procedurele consequenties van het inlezen van procedurele waarborgen in materiële EVRM-bepalingen voor het nationale algemeen en bijzonder bestuursrecht. Dit betekent dat de zuiver strafrechtelijke procedurele implicaties onder de materiële rechten niet (of slechts zijdelings) aan bod zullen komen.³⁶ De procedurele eisen van de artikelen 6 en 13 EVRM dienen als vertrekpunt bij het beschrijven en analyseren van de procedurele ontwikkeling van de hiervoor genoemde vier materiële EVRM-rechten. De artikelen 5 en 7 EVRM zijn met name van belang voor het punitief bestuursrecht³⁷ en blijven om die reden verder buiten beschouwing in dit onderzoek.³⁸ Hoewel het voorgaande interessante vragen kan oproepen,³⁹ gaat dit het bestek van dit onderzoek te buiten. Evenmin zal, hoewel procedureel van aard, in dit onderzoek aandacht worden besteed aan het Zevende Protocol bij het EVRM. Dit Protocol is nog niet door Nederland geratificeerd.⁴⁰

36 Zie nader onder par. 1.3 van dit hoofdstuk.

37 Het punitief bestuursrecht komt op punten overeen met het strafrecht. Zie bijvoorbeeld de VAR-Preadviezen uit 2014 (Albers e.a. 2014).

38 Artikel 5 EVRM ziet op de regeling van de persoonlijke vrijheid en veiligheid en stelt regels over (en tegen willekeurige) vrijheidsbeneming en ziet in beginsel op het strafrecht. Barkhuysen en Van Emmerik stellen echter dat de procedurele waarborgen zoals neergelegd in lid 2 tot en met 5 van artikel 5 EVRM een rol kunnen spelen bij vrijheidsberoving via de bestuurlijke weg (vreemdelingendetentie/bestuurlijke ophouding), zie Barkhuysen & Van Emmerik 2011, p. 71-72, en ook Barkhuysen e.a. 2014, p. 36. In de desbetreffende leden van voornoemd artikel wordt achtereenvolgens gesproken van het recht om onverwijld op de hoogte te worden gesteld van de redenen van de arrestatie, het recht om onverwijld voor een rechter te worden geleid, het recht om bij de rechter om een voorziening te vragen teneinde een oordeel te krijgen over de (on)rechtmatigheid van de vrijheidsberoving (met als eventueel gevolg een invrijheidsstelling) en tot slot het recht op schadeloosstelling indien sprake is van strijd met artikel 5 EVRM. Meer recent: Barkhuysen & Van Emmerik 2017, p. 101-102 over artikel 5 EVRM en daarnaast artikel 6 Handvest.

Het Hof heeft in zijn jurisprudentie bepaald dat artikel 5 EVRM ook de plicht omvat tot het houden van een effectief officieel onderzoek. Het gaat er dan om dat er onderzoek wordt gedaan naar de verdwijning van personen nadat zij gevangen zijn genomen (Mowbray 2002, p. 446 e.v.).

In artikel 7 EVRM is het *nullum crimen sine lege* beginsel gecodificeerd: geen straf zonder wet, het legaliteitsbeginsel.

39 Dit type vragen ziet vooral op de relatie tussen het punitief bestuursrecht en het strafrecht. Zoals de intensiteit van de evenredigheidstoets van de opgelegde bestuurlijke boete, of de procedurele waarborgen die in het geval van een bestuurlijke boete (dienen te) gelden voor de betrokkene. Zie in dit verband opnieuw o.m. de bijdragen in de VAR-Preadviezen uit 2014 (Albers e.a. 2014) en zie ook: Van Emmerik & Saris 2015.

40 Voor dit onderzoek zou eventueel artikel 1 van het Zevende Protocol mogelijk relevant kunnen zijn nu dit artikel ziet op procedurele waarborgen met betrekking tot de uitzetting van vreemdelingen. Artikel 2 tot en met 4 zijn in principe strafrechtelijk van aard, met onder

Verder zullen in deze studie de zaken onder artikel 2 en/of 3 EVRM waarin sprake is van een uitzetting (*expulsion*) van een asielzoeker worden meegenomen voor dit onderzoek. Dit type zaken behoort tenslotte tot het bijzonder bestuursrecht (vreemdelingenrecht). Hoewel de uitleveringszaken (*extradition*) onder artikel 2 en/of 3 EVRM vaak nauw verband houden met de *expulsion* zaken, blijven deze in dit onderzoek buiten beschouwing, vanwege hun strafrechtelijke aard. Andere strafrechtelijke of privaatrechtelijke onderwerpen vormen evenmin de kern van dit onderzoek. Indien dit type zaken toch procedureel relevant is en ook (deels) van belang voor het bestuursrecht, wordt hier wel zijdelings aandacht aan besteed.⁴¹ Ook wanneer uit deze zaken meer algemene procedureel interessante conclusies kunnen worden afgeleid, komen die indirect aan de orde in deze studie. Noemenswaardig in dit kader tot slot is het overheidsaansprakelijkheidsrecht, dat onder omstandigheden ook relevant kan zijn voor het bestuursrecht. De start van een civiele procedure (onrechtmatige daad ex artikel 6:162 BW) tegen een overheidsorgaan in combinatie met een beroep op het recht op leven (artikel 2 EVRM) kan voor deze studie van betekenis zijn. Namelijk voor zover het gaat om de procedurele positieve verplichting die op de nationale autoriteiten rust om na de (fatale) gebeurtenis een onderzoek te starten naar de toedracht. Anders is dit voor de materiële positieve verplichtingen onder artikel 2 EVRM (of de artikelen 3 en 8 van het EVRM en artikel 1 EP EVRM).⁴² Hierbij kan het gaan om het treffen van concrete (preventieve) maatregelen om het recht op leven te beschermen. Hoewel zeer interessant, valt deze materie buiten het bereik van dit promotieonderzoek.⁴³

Tot slot blijft het Europese Unie-recht, en dan met name het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, in deze studie buiten beschouwing. De laatste jaren is de invloed van het Handvest op de nationale praktijk van de Lidstaten enorm toegenomen.⁴⁴ Ten tijde van de start van dit onderzoek

meer het *ne bis in idem*-beginsel. In de Awb vinden we dit beginsel echter ook terug in artikel 5:44 Awb, waarin het verboden is om een bestuurlijke boete op te leggen als voor dezelfde gedraging een strafrechtelijke vervolging is ingesteld. Hier zien we de verhouding tussen strafrechtelijke sancties en bestuurlijke boetes. Een in beginsel strafrechtelijke bepaling in het Zevende Protocol kan daarmee in sommige gevallen toch van belang worden voor het punitief bestuursrecht (via artikel 5:44 Awb). Artikel 5 tot slot ziet op de gelijke rechten en verantwoordelijkheden van echtgenoten en de daarop volgende artikelen zien meer op procedure eisen betreffende ondertekening en bekrachtiging van het Protocol en de verhouding tot het Verdrag.

41 Bijvoorbeeld summier het medisch tuchtrecht.

42 Zie hierover wel beknopt: hoofdstuk 4, paragraaf 4.2.2, en ook voor de overige artikelen geldt dat in de hoofdstukken van deel I kort wordt ingegaan op de materiële positieve verplichtingen (hoofdstuk 5 tot en met 7).

43 Zie in dit kader het lopende Utrechtse promotieonderzoek over de doorwerking van positieve EVRM-verplichtingen op het civielrechtelijke en strafrechtelijke (materieële) aansprakelijkheidsrecht van E.C. (Ellen) Gijselaar. Zie ook: Gijselaar & De Jong 2016.

44 Zie o.m. voor de Nederlandse praktijk: Barkhuysen & Van Emmerik 2017; Barkhuysen & Bos 2014; Van Harten & Grootelaar 2014.

– begin 2011 – was dit nog niet in die mate het geval.⁴⁵ Dit is de reden dat het EU-recht niet uitgebreid aan bod komt in deze studie. Daarnaast is het in kaart brengen van de procedurele waarborgen onder de genoemde materiële EVRM-rechten in zichzelf al omvangrijk. Bovendien zijn de rechten uit het Handvest geïnspireerd op het EVRM en de invulling die het EHRM aan het Verdrag heeft gegeven, en deze uitleg speelt ook binnen het Handvest een grote rol.

Nu de afbakening van dit onderzoek duidelijk is, kan kort worden stilgestaan bij de in dit onderzoek gebruikte terminologie en definitiebepaling.

Om te beginnen worden de termen ‘procedurele eisen’, ‘procedurele verplichtingen’ en ‘procedurele waarborgen’ als inwisselbaar beschouwd. Deze termen zullen afwisselend worden gebruikt in deze studie.

Verder staan in deze studie de algemene procesrechtelijke eisen en de procedurele waarborgen die van belang kunnen zijn voor de individuele rechtsbescherming centraal. Zeker in de gevallen waarin het gaat om mensenrechten is rechtsbescherming essentieel. In de kern gaat het bij de individuele rechtsbescherming in het bestuursrecht om het bieden van rechtsbescherming tegen de overheid, en daarmee het bieden van toegang tot de rechter.⁴⁶ In dit onderzoek blijft de betekenis van rechtsbescherming echter niet beperkt tot de fase voor de rechter, maar strekt deze zich ook uit tot de daaraan voorafgaande fase. In bestuursrechtelijke termen: de verlengde besluitvormingsprocedure of bestuurlijke voorprocedure.⁴⁷ Ook de eisen die voorafgaand aan het te nemen besluit door de nationale actoren in acht moeten worden genomen maken deel uit van dit onderzoek.

Bij de algemene procesrechtelijke eisen gaat het bijvoorbeeld om hoe het besluit tot stand komt en de daarbij geldende beslistermijnen.⁴⁸ Voor een groot deel bestaat hier overlap met de procedurele zorgvuldigheidseisen die van belang zijn voor de individuele rechtsbescherming. Daarbij kan het onder andere gaan om (niet uitputtend) het horen van betrokkenen, het motiveren van het besluit en een toegankelijke nationale procedure.⁴⁹ Zo is de hoorplicht tenslotte tevens een algemene procedurele rechtsnorm binnen het bestuursprocesrecht.⁵⁰ Procedurele zorgvuldigheidseisen gelden echter ook buiten de context van de Awb en omvatten ook ongeschreven (rechts)beginselen. De keuze voor de algemene procesrechtelijke en procedurele zorgvuldigheidseisen heeft tot gevolg dat andersoortige procedurele eisen buiten het bereik van dit onderzoek vallen. Zo wordt niet ingegaan op de eisen die het EHRM in het

45 Het Handvest is in werking getreden op 1 december 2009.

46 Zie Barkhuysen e.a. 2014b, p. 193 e.v.; Schreuder-Vlasblom 2013.

47 Opnieuw: Barkhuysen e.a. 2014b; Schreuder-Vlasblom 2013.

48 Zie Barkhuysen e.a. 2014b, p. 117-142.

49 Met name hoofdstuk 3, 7 en 8 van de Awb.

50 Barkhuysen e.a. 2014b, p. 117 e.v.

kader van bijvoorbeeld de inzet van geheime strafrechtelijke bevoegdheden onder artikel 8 EVRM heeft geformuleerd. Dit soort eisen wordt in de EHRM-jurisprudentie vaak in het kader van het vereiste 'bij wet voorzien' genoemd. In de wet wordt de bevoegdheid gereguleerd.⁵¹ Hierbij moet dan worden gedacht aan een begrenzing van de tijd (periode) dat een telefoon wordt afgeluisterd, de procedure die wordt gevolgd bij de beoordeling van het verkregen (bewijs)materiaal, het gebruik en de opslag van het verkregen (bewijs)materiaal en tot slot de voorzorgsmaatregelen die moeten worden genomen wanneer de gegevens met andere partijen worden uitgewisseld.⁵² Dit type eisen is sterk afhankelijk van het type bevoegdheid en het soort zaak waarin de bevoegdheid wordt ingezet. In huiszoekingen in sociale zekerheidszaken onder artikel 8 EVRM gelden bijvoorbeeld weer andere wettelijke regels/voorschriften waaraan de ambtenaar zich dient te houden, dan in het vorige voorbeeld waarbij telefoons worden afgetapt of computers worden uitgelezen. De algemene procesrechtelijke eisen en procedurele zorgvuldigheidseisen gelden in beginsel in elk type (bestuursrechtelijke) zaak. Wel wordt ook de toepassing van deze laatste categorie eisen, zoals eerder opgemerkt in dit hoofdstuk, gekleurd door de omstandigheden van het geval. Over de exacte kwalificatie van de verschillende procedurele eisen/regels kan discussie ontstaan, nu de grens soms wat diffuus is.

Uit de aard van de algemene procesrechtelijke eisen en de procedurele zorgvuldigheidseisen volgt tot slot dat de nadruk van dit onderzoek zal liggen op de verplichtingen die gelden voor de nationale uitvoerende organen en/of de rechter. En dus niet, of slechts sporadisch, op de verplichtingen voor de wetgever. Vanzelfsprekend rust er in de meeste gevallen uiteindelijk ook op de wetgevende autoriteit de plicht om eisen als het horen van betrokkene of het tijdig nemen van besluiten vast te leggen in de wet of om aan het bestuur in de wet eventueel (beslissings/beoordelings)ruimte toe te kennen. Zo kan dan worden gedifferentieerd al naar gelang de omstandigheden van het geval en de belangen die op het spel staan. Bij de eisen die het Hof onder omstandigheden stelt aan een zorgvuldige belangenafweging in het nationale parlement

51 De voorafgaande (rechterlijke) toestemming of de toetsing achteraf door de rechter of een andere nationale autoriteit in dit soort zaken is wel weer te kwalificeren als een procedureel vereiste met betekenis voor de individuele rechtsbescherming. Echter, vanwege de strafrechtelijke bevoegdheden waar het hier om gaat, komt dit slechts beknopt aan de orde in deze studie (zie hoofdstuk 6, paragraaf 6.3.6.).

52 Helder uiteengezet door het Hof in de zaak *Weber en Saravia*: EHRM 29 juni 2006, *EHRC* 2007, 13, m.nt. Loof, par. 94-95, (ontv.besl.) (*Weber en Saravia t. Duitsland*). Vgl. ook Veegens 2012, p. 208. Zie van latere datum: EHRM 4 december 2015, *EHRC* 2016, 87, m.nt. M. Hagens (Grote Kamer) (*Roman Zakharov t. Rusland*) (telefoontaps, ontbreken van procedurele waarborgen tegen misbruik en willekeur, zowel ten aanzien van onder meer de opslag, gebruik en vernietiging van de verkregen data als de afwezige notificatieplicht en beperkte inzageprocedure als gevolg waarvan het rechtsmiddel fictief is geworden, deze laatste procedurele tekortkomingen zijn overigen wel voorwerp van deze studie).

bij het aannemen van nieuwe wetgeving wordt in dit onderzoek echter niet stilgestaan.⁵³

1.4 PLAN VAN AANPAK

Dit onderzoek is als volgt opgebouwd. Gestart wordt met hoofdstuk 2 dat dient als opmaat voor deel I van dit onderzoek. In dit hoofdstuk zal kort in worden gegaan op de standaard procedurele rechten zoals neergelegd in de artikelen 6 en 13 van het EVRM of zijn ontwikkeld in de Straatsburgse jurisprudentie. Dit hoofdstuk beoogt een beeld te schetsen van wat er zoal aan procedurele rechten bestaat in de artikelen 6 en 13 van het EVRM. Vervolgens kan in de daarop volgende hoofdstukken worden gekeken of dit type procedurele eisen overeenkomsten vertoont met de aanvullende eisen die het Hof onder materiële EVRM-bepalingen heeft ingelezen of dat er juist verschillen bestaan. Ook wordt bezien of deze aanvullende procedurele eisen van mogelijke toegevoegde waarde zijn ten opzichte van de procedurele eisen van de artikelen 6 en 13 EVRM.

Daarna volgt deel I waarin de procedurele waarborgen ingelezen in de vier materiële EVRM-bepalingen centraal staan. Ten eerste komt in hoofdstuk 3 de aanleiding en de opbouw van deel I aan bod. Ten tweede komen in hoofdstuk 4 de procedurele eisen aan bod onder artikel 2 EVRM, waarna in hoofdstuk 5 de in artikel 3 EVRM ingelezen procedurele eisen in kaart worden gebracht. Ten derde komen in de hoofdstukken 6 en 7 achtereenvolgens de procedurele waarborgen als onderdeel van artikel 8 EVRM en artikel 1 EP EVRM aan de orde. Qua opbouw vertonen deze hoofdstukken veel overeenkomsten. Zo wordt in elk hoofdstuk eerst kort de achtergrond van het materiële recht geschetst, gevolgd door een uiteenzetting van de materiële positieve verplichtingen onder het betreffende EVRM-recht. Voor alle vier de hoofdstukken geldt dat de bespreking van de procedurele eisen onder het materiële EVRM-recht het hart van de hoofdstukken vormt. In alle vier de hoofdstukken wordt bovendien gekeken of – vertaald naar de nationale procedure – de procedurele eisen zich met name tot het bestuur en/of de rechterlijke autoriteit van de Staat richten. Daarnaast zal in deze hoofdstukken in worden gegaan op de potentiële toegevoegde waarde van dit type eisen ten opzichte van de procedurele eisen van de artikelen 6 en 13 EVRM. Voor deze hoofdstukken geldt verder dat deze een descriptief karakter hebben. Anders is dit voor het concluderende sluitstuk van deel I, hoofdstuk 8, waarin de bevindingen van de voorgaande hoofdstuk-

53 Hiervan was sprake in de Grote Kamer uitspraak van het Hof in de zaak *Hirst* (EHRM 6 oktober 2005, EHRC 2005, 115, m.nt. Broeksteeg, *NJCM-bull.* 2005, p. 234, m.nt. Sackers (Grote Kamer) (*Hirst t. Verenigd Koninkrijk*)), waarin in het parlement niet zorgvuldig was gedebatteerd over de uitsluiting van het kiesrecht voor gedetineerden, zie ook de Nijmeegse oratie van Gerards: Gerards 2011b, p.21 en de verwijzingen onder voetnootnr. 131.

ken worden geanalyseerd aan de hand van de volgende drie vragen. Allereerst de vraag waarom het EHRM de procedurele eisen aan een materieel EVRM-recht ontleent en niet aan artikel 6 en/of 13 EVRM. Kan deze procedurele tendens worden verklaard aan de hand van de EHRM-jurisprudentie? Ten tweede volgt de beantwoording van de vraag of het verschil tussen absolute rechten (artikelen 2⁵⁴ en 3 EVRM) en relatieve rechten (artikel 8 EVRM en artikel 1 EP EVRM) van invloed is op de procedurele verplichtingen. Wellicht dat er strengere procedurele eisen worden gesteld op het moment dat het gaat om een recht dat niet beperkt mag worden. Verder wordt de vraag beantwoord of het specifieke materiële recht van invloed is op de procedurele verplichtingen. Gelden er misschien onder het recht op leven andere (striktere) eisen dan onder het eigendomsrecht? Of geven de omstandigheden van het geval (eerder) de doorslag? Tot slot de derde vraag: zijn er andere, meer algemene factoren van invloed op de procedurele verplichtingen onder de materiële EVRM-rechten? Zo ja, bieden deze factoren houvast voor zowel Staat als klager bij het naleven/inroepen van materiële EVRM-bepalingen?

In deel II gaat het vervolgens om de toetsingspraktijk van het Hof onder de artikelen 2, 3 en 8 EVRM en artikel 1 EP EVRM. Anders dan in deel I van deze studie gaat het nu niet om wat het EHRM van de Staten verlangt op procedureel vlak, maar om de wijze waarop het Hof *zelf* een vermeende schending van het EVRM beoordeelt. Hoe is de beoordeling van het Hof het beste te typeren? Blijft de beoordeling van het Hof beperkt tot een procedurele toets van de nationale gang van zaken? Of hanteren de Straatsburgse rechters in sommige gevallen een proactieve werkwijze, en zo ja, in welk type zaken en wat is kenmerkend voor deze procedurele gang van zaken? De opbouw van dit tweede deel is als volgt. In hoofdstuk 9 wordt de aanleiding en de opbouw van deel II geschetst. In hoofdstuk 10 wordt ingegaan op de context van het EHRM, gevolgd door de procedure voor het Straatsburgse Hof. Daarna komt de feitenvaststellingspraktijk onder de artikelen 2, 3 en 8 EVRM en artikel 1 EP EVRM aan bod. In hoofdstuk 11 staan de bewijsregels die het Hof toepast onder deze artikelen centraal, en in hoofdstuk 12 volgen de conclusies van deel II. Net als in deel I van deze studie worden de bevindingen afgezet tegen de procedurele eisen van artikel 6 en 13 EVRM.⁵⁵ Bij deel II gaat het om de mogelijke toegevoegde waarde van de indirecte procedurele implicaties ten opzichte van de procedurele eisen van de artikelen 6 en 13 EVRM. Deze implicaties volgen uit de toetsingswijze van het Hof. Deze toetsingswijze omvat de

54 Voor zover het de negatieve onthoudingsverplichting van artikel 2 EVRM betreft, is het recht op leven eerder relatief. Immers, op grond van artikel 15, tweede lid van het EVRM zijn uitzonderingen op de negatieve verplichting om niet te doden onder omstandigheden toelaatbaar. Ook in het tweede lid van artikel 2 EVRM is te lezen dat de beroving van het leven niet in strijd is met dit artikel indien het gebruik van het geweld absoluut noodzakelijk is gebleken. Op het absolute karakter van artikel 2 EVRM valt dus wel wat af te dingen. Zie ook hoofdstuk 4, paragraaf 4.2.1.

55 Zie ook de derde onderzoeksvraag, paragraaf 1.2.

feitenvaststelling en de omgang met het bewijs en de bewijsregels door het EHRM. Het gaat dus om de vraag of de eisen die het Hof onder de materiële EVRM-rechten indirect – via zijn eigen handelwijze – aan de nationale autoriteiten (rechter en bestuur) stelt, (op punten) overeenkomen met de eisen die voor hen voortvloeien uit de artikelen 6 en 13 EVRM.

Afgesloten wordt met deel III, de afronding, met daarin de samenvattende slotbeschouwing. Als eerder opgemerkt, worden in dit laatste hoofdstuk alle drie de onderzoeksvragen samenvattend beantwoord, waarbij de tendens dat materiële EVRM-rechten een aanvullende procedurele betekenis krijgen ook samenvattend wordt geanalyseerd.⁵⁶ Tot slot komen de voor- en nadelen van de procedurele tendens aan bod, waarbij ook wordt gerefereerd aan de eerder in deel I en deel II weergegeven standpunten uit de doctrine.

⁵⁶ Hoofdstuk 8 levert hiervoor de input.

